

TJHATHA YA TOKA YA TLELAEMETE

TATAISO YA SELELEKELA

Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete

TATAISO YA SELELEKELA

Phato 2020

Join the Climate Justice Charter Movement!

Contact: copac2@icon.co.za

011 447 1013

www.safsc.org.za www.copac.org.za

CLIMATE
JUSTICE
CHARTER
MOVEMENT

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Contents

KAROLO YA 1	1
Mabapi le Tataiso ena	1
Tlhakisetso bakeng sa Tjhatha	2
Ho Utlwisisa Phetoho ya Tlelaemete	2
Pokello ya Mantswe	5
KAROLA YA 2: Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete	8
1. Bakeng sa Toka ya Tlelaemente Hona Jwale (Climate Justice Now)....	8
2. Dipakane tsa Tjhatha	10
3. Melao ya motheo ya Diphetho tse Tebileng tse nang le Toka	11
4. Mekgwa ya Disitimi e Fapaneng bakeng sa Phetoho	13
5. Ho Ya Naheng e Nang le Toka ya Tlelaemete e Qhojwang ke Setjhaba	41
6. Matla a Batho bakeng sa Kopanyo ya Setjhaba le Tumellano ya Toka ya Tlelaemete bakeng sa Afrika Borwa.....	43

KAROLO YA 1

Mabapi le Tataiso ena

Tataiso ena e sebetsa ho tebisa kutlwisiso ya hao mabapi le phetoho ya tlelaemete le kgetho eo batho ba nang le yona, toka ya tlelaemete. Re qala ka ho teka tlhakisetso e mabapi le tjhatha, kamora moo ebe e nngwe ya saense ya tlelaemete, ho thusa setjhaba le balwanedi ba tlelaemete ho utlwisisa qomatsi ya tlokotsi ena e potlakileng. E be re teka lenaneo le lekgutshwane la mantswe a bohlokwa (pokello ya mantswe) bakeng sa ho tebisa kutlwisiso ya mehopolo ya bohlokwa ya sebedisitsweng mekgatlong ya toka ya tlelaemete kajeno. Qetellong, re teka tjhatha, ka dinoutsu tsa tlhalosetso, ditshwantsho le dipalopalo.

Tataiso ena ke sesebediswa bakeng sa ho hlahisa tjhatha ena ho setjhaba le ho tebisa tsebo ya tlokotsi ena bakeng sa balwanedi ba tlelaemete, empa hape ho thusa ho utlwisisa hore ho na le dikgetho tsa batho tse sebetsang mme tse hlokanang ho matlafatswa.

Tlhakisetso bakeng sa Tjhatha

Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete e tswa dilemong tse tsheletseng tsa matsholo a tsebahatso, nakong ya komello e mpe ka ho fetisisa nalaneng ya Afrika Borwa, ke ditheo tsa Letsholo la Boikemelo Dijong Afrika Borwa le Setsi sa Tshebedisanommoho le Leano le Fapaneng. Le behilwe leseding ke tlatsetso e tswang metheong ya hara setjhaba se nang le leqeme la metsi, masedinyana, basebetsi, setjhaba sa bodumedi, batjha, borasaense ba tlelaemete, barupelli dikolong tse phahameng, mekgatlo ya basadi, mekgatlo ya paballo ya tikoloho le toka setjhabeng, mmoho le, dikotwana tsa menahano e tswang ho masupatsela a itlhommeng pele. Seboka se tshwerweng ka Pudungwana 2019 se tiisitse moralo o ileng wa phatlalatswa inthaneteng bakeng sa maikutlo a setjhaba. Lekga la bofelo la tlatsetrso ya setjhaba le fanwe Sebokeng sa Toka ya tsa Tlelaemete se tshwerweng ka la 16 Phupjane 2020. Tokomane ena ke sephetho sa tshebetso ena ya puisano le boitseko ba toka ho tsa tlelaemete.

Ho Utlwisisa Phetoho ya Tlelaemeteⁱ

Phetoho ya Tlelaemete ke Eng?

Tlelaemete e bolela diphetoho tsa nakong e telele dibopehong tsa maemo a lehodimo tse amang maphelo a rona letsatsi le letsatsi. Borasaense ba tlelaemete ba fuputsi le ho metha diphetoho tsena. Dipalohare tsa nakong e telele tsa diphetoho ho tsa tikoloho le lewatle di thusa ka ho fumana hore na metjha efe kapa efe e amang tlelaemete e ka bonwa ha nako e ntse e tsamaya. Haeba dipalohare di nkuwa nakong e telele ho lekana (dilemo tse mashome a mabedi kapa e telele ho feta), diphetophetoho tlelaemeteng tse bakwang ke diketsahalo tse jwalo ka El Niño le La

Niña di tlameha ho bale tekatekano, e le hore tlelaemete e dule e batla e tsitsitse. Le ha ho le jwalo, haeba metjha ya sistiming e ka fumanwa, re tla tseba haeba ho na le phetoho e kgolo sistiming ya tlelaemete ya lefatshe. Ha tlelaemete e fetohang e ka ba ka lebaka la ditshebetso tsa tlhaho jwalo ka phetoho bongateng ba radieishene ya letsatsi kapa ho phatloheng ha volkhano, ho na le bopaki bo matla ba phetoho ya tlelaemete nakong ya mongwahakgolo le halofo o fetileng (haesale ho tloha qalong ya Phetoho ya Indasteri) ke ka lebaka la tshebediso ya oli, mashala le gase.

Afrika e ka Borwa: 'Seotlwana sa ditaba' se kgethehileng mabapi le phetoho ya tlelaemete

Tikoloho ya Afrika e ka Borwa e kotsing e eketsehileng mabapi le phetoho ya tlelaemete papisong le dikarolo tse ding tsa lefatshe, ka mabaka a mararo. Qalong, e tla pepesetswa phetoho ya tlelaemete 'e matla haholwanyane' papisong. Afrika e ka Borwa e futhumetse ka makgetlo a ka bang a mabedi a sekgahla sa lefatshe ka kakaretso nakong ya mashome tse fetileng, mme mehlala ya tlelaemete e bolela hore sebopeho sena sa phuthumalo e ka hodimo ho palohare e tla tswela pele bakeng sa nako e setseng dilemo tse lekgolo. Sa bobedi, ha e na 'bokgoni ba ho thulana le mathata'. Afrika e ka Borwa e bopilwe ka dinaha tse holang tse esong ho ka di ba le disistimi tse rarahaneng haholo tsa taolo ya dikoduwa le inforastraktjha, kapa tjhelete ho e sebedisa tsitsisong ya tlelaemete mme meruo ya rona e angwa ha bonolo haholo ke diphetoho tlelaemeteng (diindasteri tsa temo le bohahlaudi). Sa boraro, Afrika e ka Borwa ke tikoloho e ommeng mmee futhumetseng e sa rerelwang feela hore e futhumale haholo, empa e tla omella haholwanyane ho feta. Ha tikoloho e ommeng le ho futhumala e omella le ho futhumala ho feta, dikgetho bakeng sa phetoho ya tlelaemete di a fokotseha.

Ke dikamo dife tsa maemo a lehodimo tse feteletseng tse ka amang Afrika Borwa tse ka lebellwang?

Ka phuthumalo ya lefatshe ya 3°C, keketseho ya dikomello selemong se seng ho ya ho se seng le botelele le bokgafetsa ba metjheso e hodimo di lebeleletswe ho ba mahlonoko hoo di ka tlatsetsang ho weng ha bobedi indasteri ya tlhahiso ya poone

le dikgomo dikarolong tse kgolo tsa Afrika. Leha Afrika Borwa e ka ba tikoloho e ommeng le ho feta ka kakaretso tlasa phetoho ya tlelaemete ya kamoso, ho a kgoneha hore diketsahalo tsa pula e ngata haholo di ka etsahala kgafetsa le ho feta tikolohong ena.

Ditlamorao tsa Phetoho ya Tlelaemete Afrika Borwa

Letoto la dikamo tse bakwang ke diketsahalo tsa maemo a tlelaemete mpe mme di arahane ka bothata. Ho etsa mohlala, leha temo e theha karolo e nyane ya tlhahiso ya moruo Afrika Borwa, dikamo tsa tlelaemete tse seng ntle di utluwa ke palo e kgolo ya batho, ka kgiro ya temo, mmoho le ka ditheko tse phahamang tsa dijo le tlala. Mehlala e meng, e kenyeletsang merwallo e bakwang ke dipula e amang setjhaba sa bafutsana se phelang haufi le dinoka.

Ho araba Phetoho ya Tlelaemete

Dikarabelo tsa phetoho ya tlelaemete di kenyeletsa bobedi phokotso le phetolo. Phokotso ke “tharollo e etswang ke batho ho fokotsa mohlodi kapa ho matlafatsa disinki tsa dikgase tse kotsi tikolohong”ⁱⁱ, ha phetolo e le “tshebetso ya tekanyo e etswang ho atametsa kapa ho lekanya ka nnete dikamo tse lebeleletsweng tsa phetoho ya tlelaemete.”ⁱⁱⁱ Metjha ya phokotso le phetolo ha e hloke leeme. Di tlameha ho ba mabapi le ‘diphetolo’ mapatlelong a batho ka bo-mong, diketsong le dipolotiking tsa maphelo a rona. Tjhebisiso e mabapi le ho fetola moralo wa ditshebetso tse etsang hore re ka tsela e kgolo re pepesehele menyetla ya kotsi ya tlelaemete. Mehlala ya diphetolo e ka nna ya kenyeletsa ho fetohela mehloding ya matla e ruilweng ke setjhaba e ntjhafatswang, phihlello e matlafaditsweng ho mesebetsi e tliswang ke tlelaemete le ho aha sistimi ya dijo e ntjha e tsitsisitsweng hodima sistimi e ikemetseng ya dijo.

Pokello ya Mantswe

Boikemelo ba tsa Dijo: ke tokelo ya batho ho bophelo le dijo tse lokelehang ka botjhaba tse hlahiswang ka mekgwa e sebetsang mmoho le tlhaho. Hape bo mabapi le tokelo ya batho ya ho laola disitimi tsa temo le dijo tsa bona.

Dibaka tsa kopanelo: ke ho bolela bophelo bo dumellang mehleodi e thusang ka bophelo jwalo ka metsi, mobu le mefutafuta ya dihlodilweng tse kopanetsweng le ho ruuwa ke setjhaba mme tse tlatsetsang ditlhokong tsa setjhaba. Ho arolelana mehleodi ejwalo ka tsela ya demokrasi ho mabapi le ho baballa tsa bohle le ho kopanya dihlodilweng ho ba tsa bohle.

Dibeso tsa difosaele: dibeso (jwalo ka mashala, oli, kapa kgase ya tlhaho) di thomeha mpeng ya lefatshe ho tswa dimeleng kapa diphoofolong tse shweleng diketekete tsa dilemo tse fetileng.

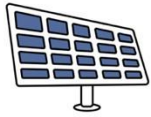
Diekhosistimi: di kenyeletsa dintho tsohle tse phelang –batho, diphoofolo le dimela –sebakeng se itseng le ka moo di amanang le ho tikoloho e seng ya dintho tse phelang jwalo ka lefatshe, letsatsi, mobu, tlelaemete, atmosfere.

Dikoporasi (co-operatives): ke ho boella mekgatlo e iqallwang ya batho ba kopanang ka boikgethelo ho phethahatsa ditlhoko tsa bona tse tshwanang tsa moruo le tsa setjhabeng kapa tsa botjhaba le ditabatabelo ka kgwebisano e arolelanwang le ho laolwa ka tsela ya demokrasi ho latela melao ya motheo ya dikoporasi (co-operatives);

Diphetoho tsa indasteri: Phetoho ya pele ya indasteri e bile qaleho ya phetoho ditshehetsong tsa tlhahiso ya thepa dinaheng tsa Bophirima, nakong ya lekgolo la

bo18^{la} dilemo. Phetoho ena e bakile matlafatso ya tshebediso le ho beswa ha mashala difemeng le dienjineng tsa phofodi.

Eneji e ntjhafatswang: eneji e tswang mohloding o sa feleng ha o sebediswa jwalo ka letsatsi kapa moya kapa esita le lona lewatle.

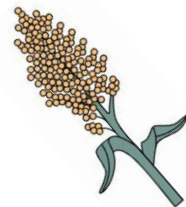
Ho rafshwa majwe a bohlokwa le ho a rekisa: ena ke tshebetso ya ho tlosa mehlodi mobung ho ka ho di rafa bakeng sa ho di rekisa mmarakeng, e leng seo ka tlwaelo se bapiswang le moruo o itshetlehleng hodima mehlodi eoya tlhaho le ho rafshwa ha yona.

Ho se senye letho: ho bolela filosofi e kgothaletsang ho ralwa botjha ha disaেকেle tsa bophelo tsa mehlodi e le hore dihlahiswa tsohle di sebediswe botjha. Ha ho matlakala a iswang dithotobolong tsa matlakala kapa ho ya tjheswa. Ho hloka matlakala ke tsela e amohelang, e hlokomelang moruo, e baballang ditjeo leho ba le tjhebelopele; mme e tataisetsa batho ho fetoleng ditlwaelo le ditshebetso tsa bona tsa bophelo ho bontsha disaেকেle tse tswelletsehang tsa tlhaho moo dimatheriale tsohle tse lahlilweng di ralletsweng ho ba mehlodi bakeng sa ditshebediso tse ding.

Ikholoji le setjhaba: e mabapi le kgokahano dipakeng tsa ikholoji le setjhaba, mme e akaretsa batho, mehatho, dibaka, mebu, dijalo, le dikowanahlokoa.

Ikholoji ya motsamao: ke tshebetso ya ho ntlafatsa le ho laola dibaka tsa lehae le ditoropokgolo tse tshehetsang motsamao o sebetsang, wa tshilafatso e tlase, le motsamao o nang le botswalle ba tsa tikoloho ka ho tloha dipalangweng tsa makoloi ho ya motsamaong wa maoto, dibaesekelang, dipalangweng tsa setjhaba le tse akaretsang.

Ikholoji ya Temo/ Tsa Ikholoji ya Temo: ke ho bolela mokgwa wa ikholoji wa temo o shebang dibaka tsa temo jwalo ka disistimi tsa ikholoji mme e shebana haholo le kgahlamelo e bakwang ke ditsela tsa temo hodima ikholoji. Ikholoji ya temo ke saense e tlang diphetoho tsebong ya temo ya bohloholo

e sebedisanang le tlhaho. Ikholoji ya temo hape e akaretsa mokgwa wa sepolotiki, o sebediswang ke bahlahisi ba banyane ba dijo jwalo ka tsela ya bophelo, le hape jwalo ka mokgwa wa ho tlisa toka ya tsa setjhabeng, moruong le tikolohong ho ba karolo ya boikemelo ba tsa dijo.

Mesebetsi e Tliswang ke Tlelaemete: ke mesebetsi e metle, e fokotsang mehlodi le dikgahlamelo tse bakwang ke phetoho ya tlelaemete, mme hangata e fana ka ditshebeletso tse sireletsehileng tsa bohlokwa, jwalo ka eneji, tsamaiso ya dikgwerekgwere le metsi.

Moputso wa Motheo o Akaretsang: ke tefo e lefuwang ke mmuso kapa phetiso ya risose ya tjhelete eo motho e mong le e mong kahare ho naha a e fumanang nako le nako. Tefo ha e etsetswe teko ya bokgoni, mme e ka kenyeletsa matswantle a nang le ditokomane tsa ho ba kahare ho naha le batshabedi. Mona Afrika Borwa sena re se bitsa lekeno la moputso wa motheo.

Phetoho e Tibileng e Nang le Toka: e emetse phetoho ho tloha setjhabeng se itshetlehileng hodima khabone ho ya setjhabeng se sebedisang khabone e tlase kapa se sa e sebediseng empa ka tsela e fokotsang dikamo tse mpe hodima basebetsi le setjhaba. E batla ho fetola eneji, dijo, dipalangwang le disistimi tsohle tse kgolo tsa setjhabeng honetefatsa hore re tswelletsa bophelo. Taba ya bohlokwa ke hore indasteri e tlameha ho jara morwalo wa phetoho e seng basebetsi le setjhaba.

KAROLA YA 2: Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete¹

1. Bakeng sa Toka ya Tlelaemente Hona Jwale (Climate Justice Now)

Re le MaAfrika, re dula mmoho kontinenteng e kgolo e ntle moo pale ya batho e qadileng teng. Rona bohle re hokahane le motho wa pele ya tsamaileng a otlolohile mokokotlo, ya lorileng, a nahana le ho phela mmoho le dimela, diphoofole tse ding, dinoka, mawatle le meru. Kajeno batho bana ba tlwaelehileng le bokamoso ba bona di kotsing e mahlonoko. Afrika Borwa e ke ke ya iphapanyetsa phephetso ena. Tshebediso e tswellang ya oli, gase le mashala ho kganna moruo wa rona le setjhaba ho etsa hore lefatshe la rona le se phelehe bakeng sa dintho tsohle tse phelang.

Lefatshe le senngwa ke sistimi ena e behang diphaello ka pele ho bophelo. Selemo se seng le se seng, motjheso waphahama ka ditlamorao tse kotsi haholo. Ka keketseho ya 1-degree Celsius theparetjheng ya lefatshe haesale ho qaleheng ha diphetoh diindastering (industrial revolution), dintho tsohle di fetoha ka potlako: maemo a lehodimo a eketseha ho mpefala (dikomello, merwallo, mahodiotswana, metjheso e phahameng haholo), ho phuhlama ha kenellano ya disistimi tsa phedisano lefatsheng (ecosystem), maemo a metsi a lewatle a phahama, mmoho le kगतello e bang teng disistiming tsa Lefatshe. Re hloname ke sena hobane bokamoso ba tlelaemete e tsitsitseng bo a lahleha. Komello eo re sa tswa feta ho yona e re rutile

¹ Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete e tswa dilemong tse tsheletseng tsa matsholo a tsebhatso, nakong ya komello e mpe ka ho fetisisa nalaneng ya Afrika Borwa, ke ditheo tsa Letsholo la Boikemelo Dijong Afrika Borwa le Setsi sa Tshebedisanommoho le Leano le Fapaneng. Le behilwe leseding ke tlatsetso e tswang metheong ya hara setjhaba se nang le leqeme la metsi, masedinyana, basebetsi, setjhaba sa bodumedi, batjha, borasaense ba tlelaemete, barupelli dikolong tse phahameng, mekgatlo ya basadi, mekgatlo ya paballo ya tikeloho le toka setjhabeng, mmoho le, dikotwana tsa menahano e tswang ho masupatsela a itlhommeng pele. Seboka se tshwerweng ka Pudungwana 2019 se tiisitse moralo o ileng wa phatlalatswa inthaneteng bakeng sa maikutlo a setjhaba. Lekga la bofelo la tlatsetso ya setjhaba le fanwe Sebokeng sa Toka ya tsa Tlelaemete se tshwerweng ka la 16 Phupjane 2020. Tokomane ena ke sephetho sa tshebetso ena ya puisano le boitseko ba toka ho tsa tlelaemete.

thuto eo ya bohlokwa. Re halefile hobane baetapele ba rona ha ba mamele. Tlhokeho ya ho se lekalekanele tshotleho ya batho ba rona, ho kenyeletswa le nakong ya sewa sa Covid-19, e mpefetse. Empa, re na le tshepo hobane saense ya tlelaemente e lehlakoreng la rona. Jwalo ka saense ya Covid-19, saense ya tlelaemetee re hwehla hore re nke dikgato e sa le hajwale. Tjhatha ena ke memo ho bohle ba tsotellang ka bophelo ba batho le dintho tseo e seng batho hore ho nkwe dikgato mmoho ho tswelletseng tjhebo ya bongata – ya ditoro tsa batho, mekgwa e fapaneng le ditakatso bakeng sa phetoho e tebileng.

Merafo, ditsi tsa tlhotlho ya oli, dibaka tsa ho tjhesa matlakala, difofane, diindasteri tsa samente, le makoloi di tlisitse tshilafatso, bokudi, ditjhefo le tshotleho setjhabeng sa rona. Temo e thehilweng hodima dikhemikhale le ya diromelwante e tlatsetsa mafung a fapafapaneng. Empa ho le jwalo re hahamalla pele feela. Ka thuto ena e mabapi le ditshenyoo le bohlokwa ba dintho tse tshwanang tse dumellang bophelo (mobu, metsi, diphapano tsa bophelong, matla, sistimi ya lefatshe le lepatlelo la inthanete), re tswela pele ho tswelletsa boikitlaetso ba rona ho toka, bo tsitsisitsweng matleng a batho. Ka hona, re kgetha ka boinahano ho fedisa ntwana e kgahlanong le tlhaho.

Dintho tse eketsehilen tse tshosang tsa tlelaemete le ditlokotsi tsa tshebetso ya tikoloho di tla baka tshotleho e eketsehileng (le mafu a sewa a eketsehileng), bakeng sa bongata ba batho, haholoholo basebetsi, bafutsana, batho ba nang le bokowa le ba kotsing. Tsena ha se dikoduwa tsa tlhaho feela empa ke ho hloleha ha boetapele. Ha re sireletsa marangrang a bophelo le ho phela hara tlelaemete e phuhlamang, re batla ho fedisa ho hloka toka, mahlopho a batho ho latela dihlopha sa bokgoni, bong le tlhokeho ya toka ho tsa tikoloho. Re ke ke ra tlohela basadi ba metheong ya setjhaba sa rona le bana hore e be bona ba monyang boima ba tllokotsi ena, jwalo ka pele le nakong ya Covid-19. Mesebetsi e sa bonweng kante e etswang kahara malapa ya tlhokomelo le dihlabele tsa basadi metseng e futsanehileng di tlatsetsa ho fokotseng bohale ba tshotleho ha bohatelli le dikgoka tse etswang ke banna di tswela pele. Setjhaba se se nang khabone le disistimi tse tshehetsang bophelo di bolela kimollo bakeng sa bohle, ho kenyeletswa le bakeng sa meloko ya ka moso, ho tswa

sistiming ena ya boipolao. Ena ke ntwala ya mehla ya rona mme tshebetso ya rona ya nako e telele jwalo ka maAfrika Borwa, jwalo ka batho le jwalo ka setjhaba se phelang ho pharallalefatsheng.

2. Dipakane tsa Tjhatha

Tjhatha ena e reretswe ho:

- 2.1 Ho tswellelsa tlhokomelo ya hore re atleha le ho phela mmoho polaneteng e le nngwe. Lefatshe ke lehae lamefuta yohle. Ka hona, re batla ho tiisa seabo sa rona le boikarabello jwalo ka bahlokomedi ba di-ekhosistimi tsa polanete ya rona le marangrang a hlokolotsi a bophelo ao di a tshehetsang.
- 2.2 Ho hlohleletsa karohano le monahano o bakileng tlokotsi ena le o tiisang tseparelo monahanong wa kgolo, kgatelopele le taolo. Matla a botho a ngotlwa ke meedi, disaeketele, dintlha tsa tshekamo le meedi ya diekhosistimi tsohle. Tsena ke keketso ho dintho tse tshwanang le tse senyang Lefatshe, tse le tlamang ho arabela ka matla ao re sa kgoneng ho tobana le wona.
- 2.3 Ho hokahana hape le kutlwisiso e itshetlehileng hodima Lefatshe ya se bolelwang ke ho ba motho. Tlhaho ha e na bofelo, mme rona re karolo e nyane feela ya yona. Re tlameha ho utlwisisa hore karolo e nngwe le e nngwe ya ekhosistimi e na le boleng ho yona mme e tlameha ho hlompheba.
- 2.4 Ho tebisa tshebedisano-mmoho. Re atleha haholo jwalo ka batho ha re bontsha matahano, re arolelana, re phela butle, re lokolohile, re tiisa ditlhoko tsa rona le ho baballa metheo ya bophelo ba lefatshe la rona. Nako ya ho phephetsa le ho fedisa boithati, meharo, phehisano, dikgoka le ho hlola tjhebo ya batho ho fihlile.
- 2.5 Ho hlola tlokotsi ya boetapele ba sepolotiki bo hapilweng ke dikgwebo tsa khoporeiti, bo sa kgoneng ho nahana ho feta nakong e kgutshwane, dipapadi tsa 'kgwebo jwalo ka ka tlwaelo' mme tse hlolehang ho utlwisisa disosa tsa

mathata. Re qhelela thoko ditharollo tsa bohata tse lelefatsang tshebediso ya khabone le ho tswelletsa bophelo bo hlokang toka bo senyang sistimi.

- 2.6 Ho matlafatsa demokrasi ya rona, molaotheo le semolaotheo se nang le diphetoho, ka ho tseka ditokelo tsa rona le ho aha matla a setjhaba se kopaneng, ha re tobana le maemo a tshohanyetso a tlelaemete le ditlokotsi tsa setjhaba le tikoloho.

3. Melao ya motheo ya Diphetoho tse Tebileng tse nang le Toka

Setjhaba se seng le se seng, motse, toropo, motserotopo le sebaka sa tshebetso se lokela ho ntshetsa pele phetoho e tebileng mme e nang le toka ho netefatsa phetolo ya setjhaba le tikoloho. Melao ya motheo e latelang e tla tataisa mekgwa e fapaneng, merero le ditshebetso ho ya phetohong e tebileng mme e nang le toka setjhabeng sa rona:

- 3.1 **Toka ya tlelaemete:** Ba sa jareng boikarabello bo boholo ha ba tlameha o senyetswa kapa o phethahatsa ditjeo tsa kgahlamelo e bakwang ke tlelaemete. Ka hona ditlhoko tsa basebetsi, bafutsana, batho ba hlokang mobu, batho ba nang le bokowa, basadi ba metheong ya setjhaba, bana le setjhaba se kotsing ba lokela ho ba kgubung ya phetoho e tebileng e nang le toka. Melemo ya phetoho ya setjhaba le ya tikolohong e tlameha ho arolelanwa ka tekano.
- 3.2 **Toka ya setjhaba:** Toka ya tlelaemete ke toka ya setjhaba. Ho tobana le dibopeho tsohle tsa kgethollo le dikgatello tse amanang le morabe, sehlopha sa moruo, bong, thobalano le dilemo, ho sireletsa tlelaemete le toka ya setjhaba.
- 3.3 **Ho phela ka tsela e baballang tikoloho:** Ho phela ka tsela e bonolo, e butle le ka tlhokomelo, ka tsela e nang le tsotello ya tikoloho, e ananelang bohlokwa

ba dibopeho tsohle tsa bophelo, dikgokahano tsa kopano tsa rona le ho kgonahatsa boitshwaro ba tlhompheo le tlhokomelo.

3.4 Demokrasi e nang le bonkakarlo: Dipholisi kaofela tsa phetoho e tebileng ya tlelaemete le toka di tlameha ho bopjwa ke mantswe, tumello le ditlhoko tsa batho bohle, haholo ba tobaneng le kotsi.

3.5 Thuo e kopanyang setjhaba: Dibakeng tsa tshebetso le setjhabeng, matla a batho a tlameha ho ka taolo le thuo ya, ho kenyelletswa ledisebediswa tsa setjhaba, dikoporasi, kopanelo ya setjhaba le thepa le kakaretso ya setjhaba meralong le ditekanyetsoka bonkakarlo ba bohle, metseng le metsaneng, ho netefatsa hore bolaodi ba bophelo ke ba kopanelo, bo kgonahatsang ditabatabelo le meralotsa bohle.

3.6 Selekane sa Matjhaba: ntwana ya ho tswellelisa bophelo ke ntwana ya batho bohle ba lefatshe. Mekutu ya motho e mong ke mekutu e kopanetsweng ho tshehetsa bophelo. Boemong ba dikoduwa tsa tlelaemete e mpefalang, selekane sa matjhaba se kgubung ya phetoho e tebileng e nang le tokaSelekane sena se sebetse ho kopanya batho bohle ba batlang tokolloho le lefatshe le sa sebedising khabone.

3.7 Phediso ya bokolone: Taolo ya bokolone, ya kamora bokolone le ya boimpheriala di re lebisa timelong. Sena se thehilwe hodim'a kgumamelo ya thafotheknoloji, ditjhelete, dikgoka le mebaraka. Re tla hakoloha ka tsela e sehlahlo sistiming ena ha re tiisa kamano ya boikimollo dipakeng tsa batho le tlhaho e seng batho e tsisisitsweng nalaneng ya rona, botjhaba, tsebo le ntwana e pharaletseng ya batho ba hateletsweng polaneteng ya lefatshe.

3.8 Toka e Parolang Meloko: Tlhokomelo ya dikopanelwa tsohle tsa rona le diekhosistimi e bohlokwa bakeng sa toka e parolang meloko; ho sireletsa bokamoso le bana ba rona, batjha le ba esong ho hlahe.

4. Mekgwa ya Disitimi e Fapaneng bakeng sa Phetoho

Re tobana le ditlokotsi tse ngata empa tlokotsi ya tlelaemete ke yona e kotsi ka ho fetisisa. Ka ho tobana le tlokotsi ya tlelaemete, e amaneng dintho tsohle, hape re ka hlahisa ditharollo ho ditlokotsi tsohle tsa setjhabeng le tikolohong le ka pharallo ho fedisa ntwaga kaghanong le tlhaho. Mekgwa e fapaneng disistiming e a hlokeha ho rarolla sesosa sa ama tlelaemete, menyetla ya kotsi ya yona le dikgatello bakeng sa ho phuhlama ha disistimi.

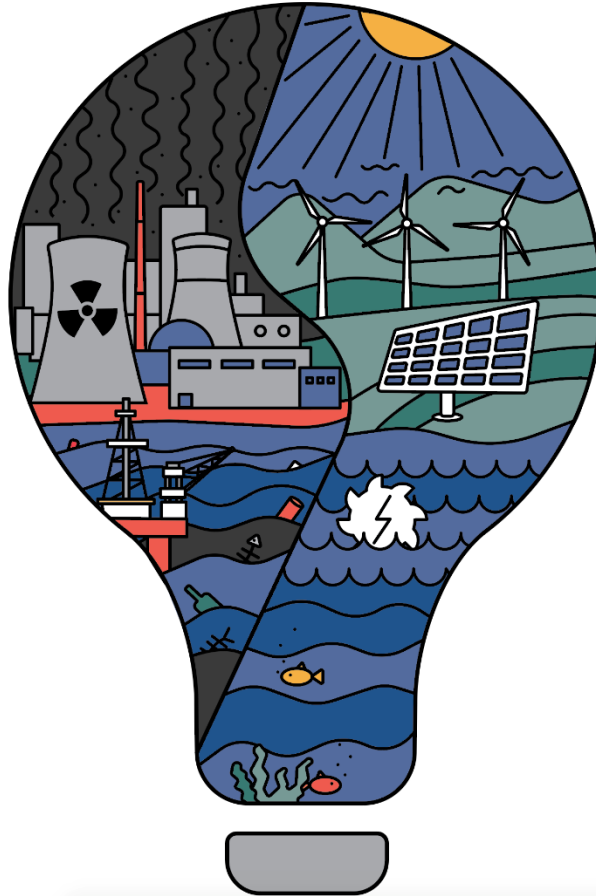
Ho na le mekgwa e sebediswang ke batho e fapaneng le dibeso tse tswang mpeng ya lefatshe (di-fossil fuel), e ka phethahatsang ditlhoko tsa rona tsa motheo, ya matlafatsa bokgoni ba rona ba ho sebetsana le dikoduwa tsa tlelaemete le ho re lokisetsa hlophisa botjha disisitimi tsa tshehetso ya bophelo. Mekgwa e jwalo e fapaneng e nahannwe le ho ba karolo ya boitseko ba batho ba ho fedisa tshebetso ya khabone hona jwale e le karolo ya phetoho e tebileng e hlokanang leeme. Re ikitlaeeditse ho tswellelisa mekgwa e jwalo le dintlafatso tsa disistimi tsa demokrasi ho tswa ka tlase mona.

4.1 Merero ya Demokrasi le Phetoho e Tebileng e Nang le Toka

Tsela ya tshebetso e qalang hodimo e ya tlase bakeng sa phetoo e tebileng e nang le toka e hakanya hore batho ha ba kgone ho inahanela bobona mme ha ba na dikarabo. Mmoho, setjhaba se seng le se seng le sebaka sa tshebetso se hloka ho hlahisa morero wa phetoho o tebileng o nang le toka. Sena se tlameha ho etswa ka mokgwa wa demokrasi ho kgonahatsa phetoho ya enoji e fedisang khabone, ha ka nako e le nngwe e phethahatsa ditlhoko tsa bohlokwa, le ho tswelletsa ditsela tsa disistimi tse fapaneng, ditekanyetso le melao ya motho jwalo ka ha di tekilwe ho Tjhatha ena.

4.2 Eneji e Ruilweng ke Setjhaba mme e Leng Hara Setjhaba ka tsela ya Phediso e Potlakileng ya Di-Fossil Fuel

Boitshetleho ba rona hodima mashala, oli le kgase bo lokela ho fediswa hobane bo potlakisa tshenyeho ya tlelaemete, e leng seo qetellong se tla lebisa lefatsheng le sa kgoneng ho fana ka bophelo. Eneji ya nyutlelia e kotsi mme e theko e boima. Ho seng jwalo, re tla tswellelsa disistimi tseo e leng tsa setjhaba mme tse leng hara setjhaba mme tse ka ntjhafatswang tsa eneji (jwalo ka letsatsi (solar), moya, metsi le matla a lewatleng), a tshheditsweng ke merero ya bonkakarolo ba kopanelo tlhahisong ya

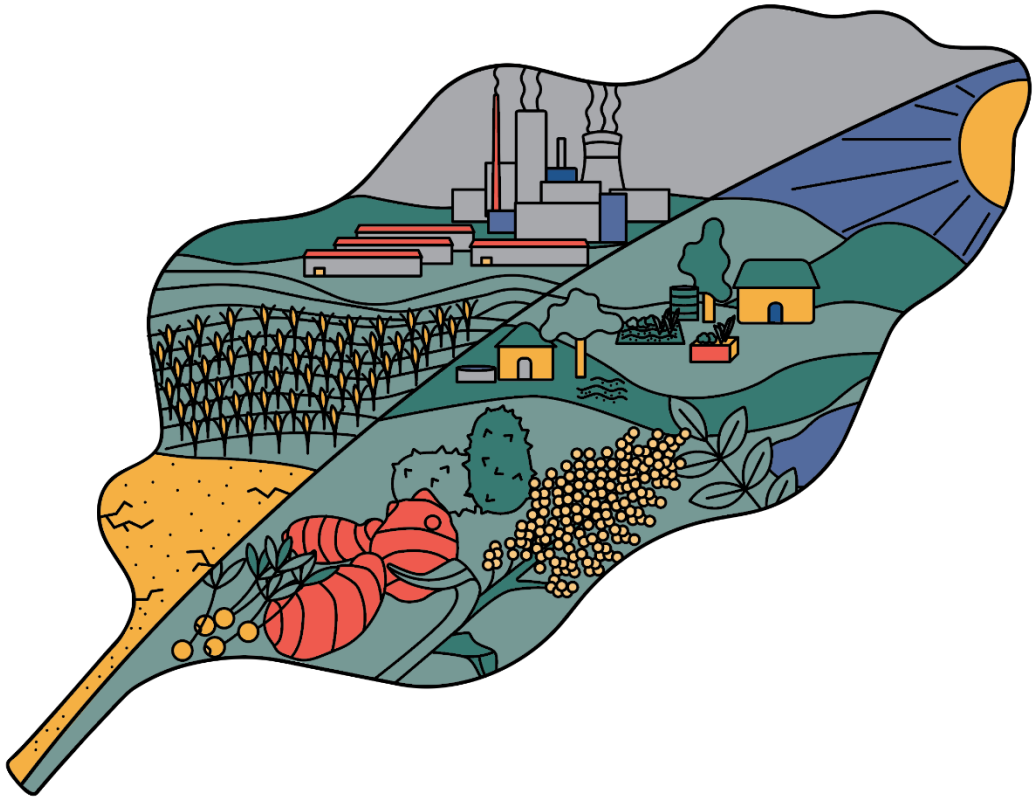
dibajete (jwalo ka phepelo ditharifeng) bakeng sa dibaka tsa rona tsa tshebetso, malapeng le setjhabeng. Dithekenoloji tse jwalo tsa enoji di tlameha ho behwa boemong ba indasteri e kgolo, ka ho sebedisa enoji e ntjhafatswang. Tshebediso e atlehileng ya enoji le thekenoloji e tla ba bohlokwa phetolong ena. Ho hula matsete ho di-fossil fuel, phediso ya disabsidi tsa di-fossil fuel le phediso ya ho rafshwa ha dihlo dilweng (jwalo ka "fracking", merafo e meng ya mashala le merafo e etswang lewatleng) ho bohlokwa. Bafehli bohle ba baholo jwalo ka Eskom le Sasol ba tlameha ho ikitlaeletsatsa merero e tebileng, e hlokanang leeme ya phetoho, ho phethahatsa ditabatabelo tsa basebetsi, setjhaba se amehang le meloko ya ka moso.

Ho beswa ha dibeso tsa difosaele jwalo ka mashala, oli le kgase e bile disusumetsi tse kgolo tsa tloko tsi ya tllaemete mme di bakile keketseho ya 1°C metjhesong e akaretsang lefatshe. Hape ho bile le dikgahlamelo tse ding tse mmalwa^{iv}. Keketseho palohareng ya metjheso ya lefatsheng lohle e ba le kgahlamelo e amang mme e bakang tshenyho e kgolohadi memong a lehodimo jwalo ka keketseho matleng le bokgafetseng ba dikgohola tse kgolo, merwallo, dikomello le diketsahalo tse ding tsa maemo a lehodimo a feteletseng.

Ho rafshwa ha dibeso tsa difosaele ha ho amohe mobu dimatlafatsi tsa wona tsa tlhaho feela, hape ho ama tekatekano e hlokolotsi ya dibopuwa tse hlaha sebakeng seo. Ho rafshwa le ho beswa hape ho baka ditshilafatso tsa metsi ka lebaka la ho phallela ha dikhemikhale mehloding ya metsi. Ditshebetso tsena hape di sebedisa metsi a mangata.^v

Tshilafatso e tswang ho besweng ha dibeso tsa difosaele hape ho kotsi haholo bakeng sa disistimi tsa phefumoloho tsa batho, mme tse ngata di bolawa ke tshilafatso selemo se seng le se seng. Afrika Borwa e boemong ba 38 lenaneng la dinaha tse 98, lefatsheng ho potoloha mabapi le tshilafatso ya moya^{vi}. Mokgatlo wa Lefatshe wa Bophelo (World Health Organization (WHO)) o hakanya hore batho ba ka bang 20 000 ba bolawa ke tshilafatso ya moya selemo le selemo Afrika Borwa^{vii}.

4.3 Ho Iphepa ka Boikemelo ba Dijo

Sistimi ya hajwale ya indasteri ya dijo e baka tlala, e sebedisa metsi hampe, e senya tlhaho, e tsholla khabone mme ka kakaretso ha e na bophelo bo botle. Botshwasi ba ditlhapi ba dikgwebo tse kgolo bo sentse diekhosisitimi tsa mawatlang le ho tswa tlase ditokelo tsa batshwasi ba ditlhapi ba banyane. Setjhaba se seng le se seng se tlameha ho beha pele dihwai tse nyane, temo e baballang tlhaho le ho phethahatsa ditlhoko tsa dibaka tsa lehae. Tokelo ya dijo e tlameha ho fa bahlahisi ba dijo, batshwasi ba ditlhapi ba banyane, dihwai tse nyane le bareki matla hodima disistimi tsa kopanelo tsa bona tsa tlhahiso ya dijo ho netefatsa hore dijo tse nang le phepo tse amohelang botjhabeng di a fumaneha ho batho bohle. Ho feta mona, tshebediso ya mobu bakeng sa tlhahiso ya dijalo tse fapafapaneng, taolo ya dipeo le

dirisose bakeng sa tlhahiso e hloka ho tiisa bohlokwa ba tsebo ya bohloholo ya setjhaba, mebaraka ya lehae, taolo ya metsi a sebediswang ka kopanelo, tshebetso ya mobu ya setjhabeng le tlhahong, le bophelong bo botle. Mapolasi a maholo a tlameha ho arohanngwa ho netefatsa hore ho ba le toka mabapi le mobu, empa ka mokgwa o nang le toka, o matlafatsang poelano le ho aha matahano.

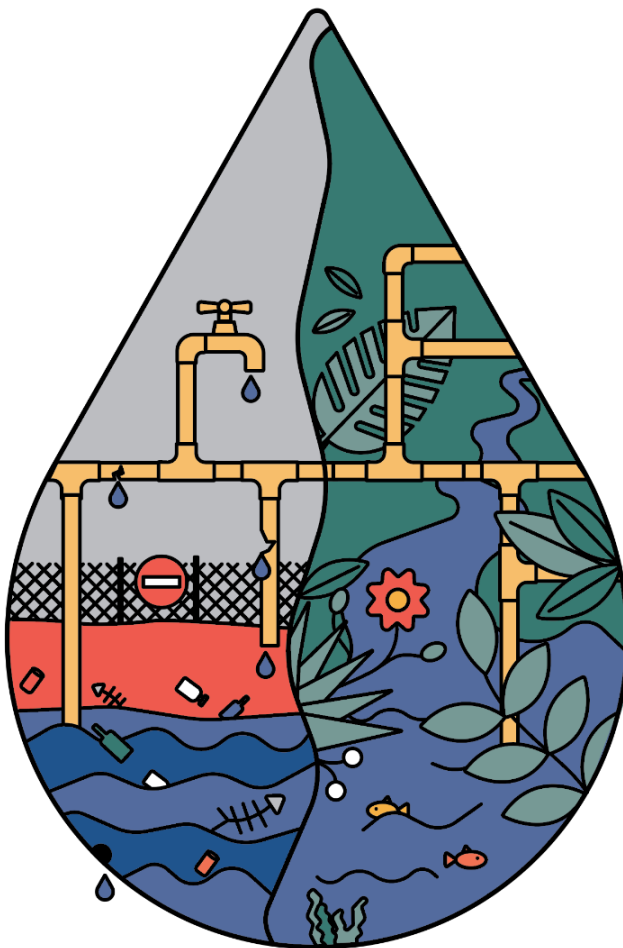
Temo ya maemong a indasteri ke tsela e kgetholohileng ya ho hlahisa dijo ka bongata le ka maemo a kgwebo e kgolo; hangata e sebetse ka temo ya sejalo se le seng, tshebediso e pharaletseng ya dikhemikhale le meriana e bolayang dikokonyana, tshebediso ya metjhini e meholo, tshebediso ya dijalo tse fetotsweng dijini le dintho tse ding. Temo ya kgwebo e kgolo e ikarabella bakeng sa mesi e bakang tshilafatso e ka fihlang ho 30% lefatsheng ho pota, hobane bongataba metjhini le eneji e sebediswang bakeng sa ho hlahisa le ho aba dijo e na le kamo e kgolo tikelohong. Dijalo tse sa fetotsweng di baka ho fokola ha monono wa mobu, ho fokotsa bongata ba dimatlafatsi mobung, e leng se bakang tlhokeho e eketsehileng ya dikhemikhale.

Pharallo ya tlala Afrika Borwa e a fapafapana, mme hangata ha e tlalehwe ho lekana. Ho latela lefapha Stats SA (dipalopalo tsa Afrika Borwa), ka 2017, batho ba ka bang dimilione tse 6.8 Afrika Borwa ba bile tlaleng, ha 20% ya malapa e bile le phihlello e sa lekanang ho dijo.^{viii}

Tlala Covid-19, tlala e mpefetse: National Income Dynamics Study (NIDS) Coronavirus Rapid Mobile Survey (CRAM) (Phuputso ya Diphetophetoho tsa Meputso Naheng ya Letsholo la Potlako la Tseleng la Coronavirus) e entsweng nakong ya ho kwalwa ha naha Afrika Borwa, le fihletse diqeto tse nyarosang. Phuputso ena e ka malapa a 7000, mme ya fumana hore 47% ya malapa ana a boletse hore a feletswe ke tjhelete bakeng sa ho reka dijo ka Mmesa 2020 ho fapana le 21% ya malapa a selemong se etellang pele sa ho kwalwa ha naha.^{ix}

Sistimi ya dijo e ama ka kotloloho Monono kapa Mmele o Moholo Haholo o feteletseng le phepo e sa lekanang: Afrika Borwa e na le boima ba phepo e sa lekanang hara bana ba yona ba dilemo tse ka tlase ho bohlano. Ka 2016, ho ata ha bana ba dilemo tse ka tlase ho bohlano ba boima bo fetang tekano e ne e le 13.3%. Bongata ba naheng baneng ba dilemo tse ka tlase ho bohlano e bile 27.4%, bo fetang palohare ya naha e tswelang pele ya 25%. Palo ya setjhaba ya batho ba baholo Afrika Borwa hape e tobane le morwalo wa kgaello ya phepo e ntle, 25.8% ya basadi ba dilemong tsa bokgoni ba pelehi e na le phokolo ya madi, mme 12.6% ya basadi ba batho ba baholo e na le lefu la tswekere, papisong le 9.7% ya banna. Ho le jwalo, 39.6% ya basadi le 15.4% ya banna e nonne ho feta tekanyo.^x

4.4 Ho Sebedisa Dibaka tsa Kopanelo tsa Metsi ka tsela ya Demokrasi

Metsi a laolwa ke batho ba fokolang ha ba bangata ba hloka metsi ka tsela e kgolo. Mapolasi a indasteri, merafo, motlakase o hlahiswang ka mashala, masimo a tswekere le difate ke tse ding tsa ditshebediso tse kgolo tsa metsi. E le tshebetso e molemong wa setjhaba, metsi a hloka ho baballwa ke bohle mme a tlameha ho sireletswa kgahlanong le tshilafatso. Ka hodimo ho mona, metsi a lokela ho sebediswa ka tsela e rerilweng ka tsela ya demokrasi le ho laolwa ka tsela e atlehileng ha ka nako e le nngwe e tiisa ditokelo tsa baahi tsa ho sebedisa mohlodi ona o

bohlokwahadi. Mme inforastraktjha ya tsamaiso ya dikgwerekgwere e tlameha ho ntlafatswa, e laolwe le ho behwa leihlo o netefatsa tshebediso e atlehileng. Dipoloko tsa metsi ka ho fokotswa ha phehlo ya motlakase ka mashala le bohwei ba diindasteri tse kgolo di tla matlafatsa tshebediso ya metsi ya kopanelo. Setjhaba se baballang metsi se lokela ho kgothaletswa.

Mona Afrika Borwa, mmuso wa naha ke mohlakomedi wa metsi, mme o na le boikarabello ba ho etsa bonnete ba hore metsi a phallang dinokeng, a matsheng le ka tlasa lefatshe a sireletswa. Jwale ba aba metsi ho dimasepala tsa lehae tse rekisetsang batho le indasteri metsi.

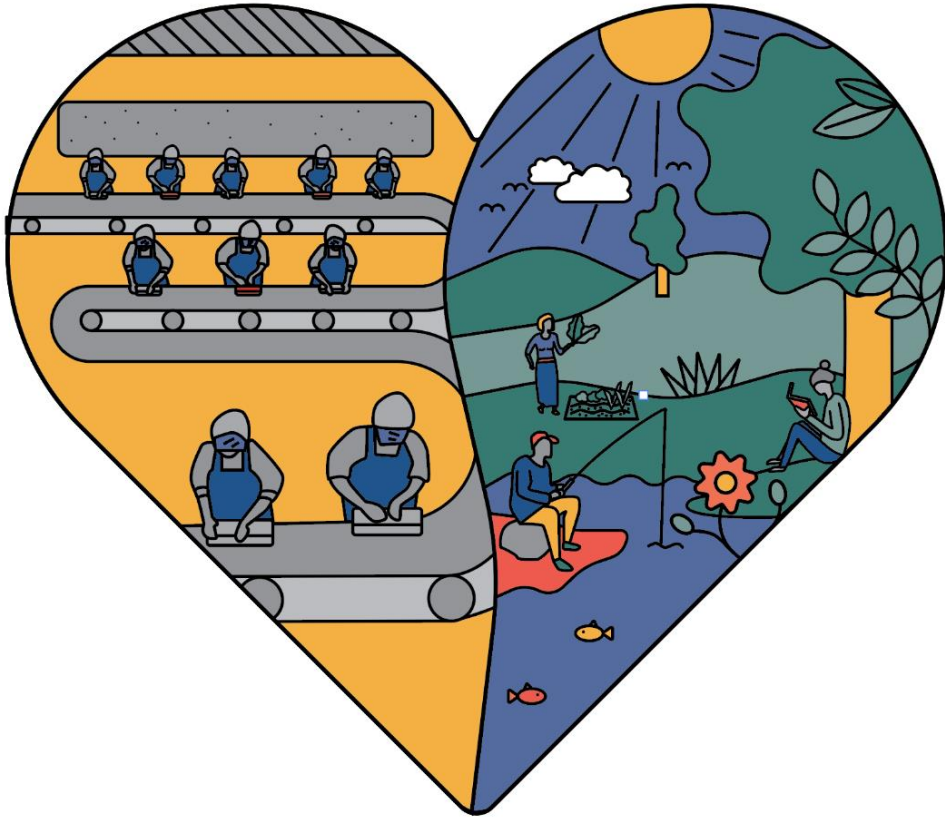
Hajwale, 98% ya metsi a rona a se ntse a abilwe, bongata ba wona a ya temong yakgwebo e kgolo moo ba sa sebediseng mekgwa ya tshebediso ya metsi ya kgodiso ya dijalo e baballang metsi jwalo ka ikholoji ya temo. Naheng e phehellwang ke komello, e se ntse e na le komello e mahlonoko e tswellang, ho ba le 2% feela ya metsi a fumanehang, a ajwang, inforastraktjha e senyehang le tlelaemete e fetohang, ho hlakile hore dipolotiki tse mabapi le metsi di hloka ho fetoha^{xi}.

Phetisetso ya tshebeletso ya kabo ya metsi ho dikhampani tsa poraefete ke mmuso Afrika Borwa ke bothata bo bong hape Afrika Borwa, ho na le matamo a ka bang 500 a setjhaba, le matamo a ka bang 5000 a poraefete dobakeng tsa batho tsa poraefete.

Afrika Borwa ke naha e hlokanang metsi, mme e na le setjhaba se sengata se haellwang ke metsi. 25% ya dinoka tsa rona di kotsing ka lebaka la diketso tsa batho le tlelaemete e fetohang, mme mekgwabo e atametseng ho 65% e kotsing ya ho oma ka lebaka la diketso tsa batho, tshilafatso le phetoho ya tlelaemete.

Leha dipalo di fapafapana, mme hangata mebuso e tla bolela hore e fane ka phihlello ho metsi, empa tlhaloso ya phihlello e a fapafapana. Ho latela tlaleho ya 2016 ya StatsSA, ke feela 46.4% ya malapa, a ka tlase ho halofo a neng a na le phihlello ho metsi a pompo malapeng a bona^{xii}.

4.5 Natefelwa ke Bophelo ka Ho Fokotsa ho Sebetsa

Ho sebeletsa batho bohle e le tsela ya ho phela le ho fumana moputso ha ho sa kgonahala. Batho ba sa sebetseng, mesebetsi e lefang meputso e tlase le dihora tse telele tsa mosebetsi di senya bophelo ba setjhaba. Lefatsheng le ntseng le futhumala, dihora tsa tshebetso di tlameha ho fokotswa, ho fihla ho bonyane beke ya matsatsi a mane. Mesebetsi e metle, e sa hlahiseng tlelaemete ya khabone e tlameha ho tiisetwa le ho tshehetswa ke bohle, ditsela tse thehilweng hodima maano le paballo ya tikoloho mabapi le tlhahiso, tshebediso ya dihlahiswa, phumants'ho ya ditjhelete le ditsela tsa ho phela moruong o matahantsweng. Moruo o jwalo o thehilwe hodima ditlhoko mme o sebedisa matla a moruo ka tsela ya demokrasi. Mmoho le sistimi ya

motheo ya moputso wa motheo (universal basic income grant system) (UBIG) ho tlatsetsa thepeng e se ntse e le teng ya setjhaba, basebetsi bohle ba ka sireletswa phetohong e hlokehang mme setjhaba ka kakaretso e kgolwanyane se tla fumana molemo. UBIG ka kakaretso e tla kgothaletsa katleho ya botjhaba ya batho setjhabeng se tla latelang moloko wa kamora tshebetso.

Sistimi ya bokhapatle e hanyapetsa basebetsi le ho hanyapetsa tikoloho, e beha phaello pele ho batho le polanete, e leng se bolelang hore e tlatsetsa tlokoetsing ya tlelaemete jwalo ka merafo, temo ya kgwebo e kgolo le tlhahiso ya samente di sa ntse di ratwa ha feela di tlisa phaello.

Ka metjheso e eketsehang le maemo a fetohang, ditlokoetsi tse eketsahang, tlokoetsi ya tlelaemete e tla etsa hore ho se kgonahale hore e mengata ya mesebetsi ena e tswelle, e leng s tla baka kgaello ya mesebetsi e kgolo.

Mona Afrika Borwa, moo ho nang le tlhokeho e kgolo ya mesebetsi (10% ya batho ba fumanang moputso ba fumana 65% ya meputso ya naha) le a mang a maemo a phahameng ka ho fetisisa a kgaello ya mesebetsi, bohlokwa ba tshireletso ya penshene ya setjhaba le moruo o tsepamisitsweng hodima tlhaho o a hlokeha.

Kotareng ya boraro ya 2019, leqeme la mesebetsi Afrika Borwa le bile 29.1%^{xiii}. Ho kwalwa ha naha ka lebaka la sewa sa COVID-19 ho bile le kamo e kgolo hodima leqeme la mesebetsi, ho latela National Income Dynamics CoronaVirus Rapid Mobile Survey (NIDS-CRAM), batho ba ka bang dimilione tse 3 ba lahlehetswe ke mesebetsi nakong ya ho kwalwa ha naha.^{xiv} Hajwale leqeme la mesebetsi le eme bathong ba dimilione tse 10.

4.6 Dipalangwang tse Baballang Tikoloho le Disistimi tsa Dipalangwang tsa Setjhaba tsa Eneji e Hlwekileng

Indasteri ya makoloi e jara boikarabello bo boholo bakeng sa ho tswa tlase disistimi tsa dipalangwang tsa setjhaba le bakeng sa matsete a senyang tjehelete ka inforastraktjha e theko e boima ya ditsela. Ditshenyo tsena di ka fediswa ka ho tshehetsa dikgothaletso tsa ho tsamaya ka maoto, ho palama dibaesekele, di-bike tse sebedisang eneji e hlwekileng, dipere le ditonki jwalo ka mekgwa ya dipalangwang e baballang tikoloho. Ditoropokgolo hape di hloka ho se be le makoloi le ho fana ka inforastraktjha bakeng sa motsamao o baballang tikoloho. Motsamao o mong le o mong o hloka ho kenyeletswa sistiming ya tsamaiso e kgolo e amang dibese, diterene le di-tram tse sebedisang eneji e ka ntjhafatswang le dithekenoloji tse kopantsweng tse thehilweng hodima tlhahiso ya thepa ya lehae e baballang tikoloho. Ho thothwa ha thepa ho tlameha ho fetela hape ho diterene. Makoloi a seng a motlakase a sebedisang dibeso tse tswang mpeng ya lefatshe a tlameha ho fediswa. Dipalangwang tsa moyeng le lewatleng le tsona di tlameha ho fedisa kapa ho fokotsa khabone.

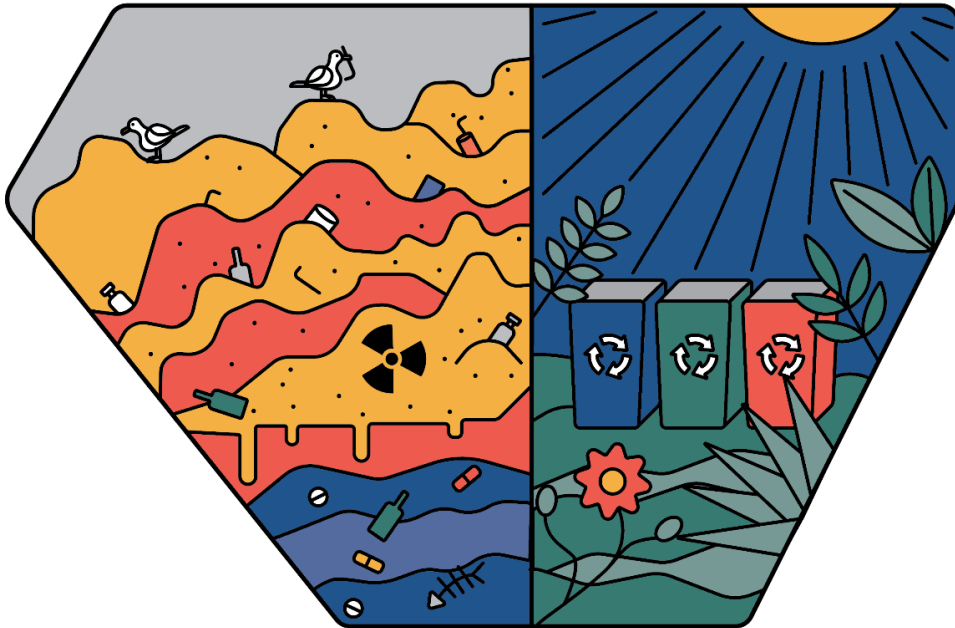
Maeto ka difofane a baka ho ntshuwa ha khabone daeoksaete ho atomosfere. Ho beswa ha mafura a difofane ho lokollela kdigase tse ding ho kena ho atomosfere, hodima khabone daeoksaete e ka kopanang le digase tse se ntse di le teng ho atomosfere, dikarabelo tsena tsa dikhemikhale di ka tlatsetsa phetohong ya tlelaemete.

Ho latela dipatlisiso tse itseng, mesi e tswang difofaneng e ka nna ya atiswa hararo ho fihla ka selemo sa 2050, haeba tlwaelo ya maeto a difofane ka tsela ya hajwale a tswela pele.^{xv} Dipatlisiso di a fapana, empa ho na le tumellano mabapi le hore difofane di, ka tsela e itseng di ba le seabo hodima phetoho ya tlelaemete, mme di ikarabella bakeng sa 5% ya ho futhumala ha lefatshe ka kakaretso, palo ena e tla tswella ho eketseha^{xvi}.

Sistimi ya dipalangwana tsa setjhaba mona Afrika Borwa e sa ntse e itshetlehile haholo hodima indasteri e sebedisang khabone, moo karolo ya setjhaba seo hape e itshetlehileng tshebedisong ya makoloi a poraefete.

Ho latela Leano la Green Transport Strategy for South Africa (2018-2050) (Dipalangwang le Baballang Tikoloho la mmuso bakeng sa Afrika Borwa)^{xvii}, sekthara ya dipalangwang e tlatsetsa ho ka bang 10.8% ya kakaretso ya mesi Afrika Borwa, hodima mona ho na le ditlatsetso tse seng tsa kotloloho ho mesi tse jwalo ka ho tlhotlha oli leho thotha mafura.

4.7 Phediso ya Matlakala le ho Phela ka Tsela e Bonolo

Tshebediso e kgolo ya thepa le 'maphelo a mabaibai' e sebedisa mehlodi e mengata, e baka tshenyo le ho sebedisa khabone. Ho feta mona, dibaka tsa ho lahlela matlakala, ho tjheswa ha matlakala le tshilafatso ya diekhosistimi ke dintho tse kotsi. Ho se hlahise matlakala ho kwala sekgeo ka ho ntjhafatsa matlakala, ho sebedisa botjha, maano a moruo o matahantsweng le moralo o nang le tswelletso moruong wa rona e le hore ho be le phokotso ya ho rafshwa (kapa e fedisitsweng) ya dihlo dilweng. Dithekenoloji tse itseng, jwalo ka ho sebedisa polasetiki e sebediswang hang, di lokela ho thibelwa. Mmoho le ho phela ka tsela e nolofaditsweng, re ka phela ka mehlodi e fokolang le e se nang tlhahiso ya khabone.

Ho latela Association for Water and Rural development (AWARD) (Mokgatlo wa Ntshetsopele ya Metsi le Dibaka tsa Mahae), MaAfrika Borwa a hlahisa dimilione tse ka bang 54.2 tsa ditone tsa matlakala selemo le selemo, mme ke feela matlakala a ka bang 10% a hlahiswang botjha kapa a sebediswang bakeng sa merero e meng, moo bongata bo phahameng haholo ba matlakala bo fellang dithotobolong tsa matlakala^{xviii}.

4.8 Kaho ya Matlo e Baballang Tikoloho, Meaho le Ditoropo tsa Phetolo

Matlo a mangata a se ntse a le teng ha a ralwa ka tsela e tobang maemo a feteletseng a tlelaemete. Ho feta mona, ba bangata ba sa ntse ba hloka bodulo setjhabeng sa rona ha barui ba na le mabala a kolofo. Re hloka ho lokisa meaho e se ntse e le teng le matlo hore e kgone ho mamella motjheso o eketsehileng le maemo a feteletseng a lehodimo. Ka tsela e tshwanang, matlo a matjha a tlameha ho ralwa e le karolo ya setjhaba se baballang tikoloho, metse, datoropo, merero ya phumants'ho ya bodulo e lefisang rente le datoropokgolo moo mekgwa ya kaho e phethahatsang ditlhoko tsa mobu le tikoloho tsa setjhaba jwalo ka karolo ya setjhaba. Ditlhoko tse jwalo ke tsa

kaho ya matlo, tlhahiso ya dijo le temo e baballang tikoloho, tshebediso ya metsi e nang le tshwelletseho, mekgwa ya temo e hlahisang dijalo tse fapafapaneng, kgodiso ya bana le botjhaba. Samente ha e sebedise maemong ana ka lebaka la hore tlhahiso ya yona e baka khabone e ngata mme e tlameha ho fokotswa jwalo ka thekenoloji ya kaho.

Hajwale Afrika Borwa, ha ho dipalopalo tsa semmuso tse tlalehang ho pharalla ha tlhokeho ya bodulo Afrika Borwa. Le ha ho le jwalo, ho latela Statistics South Africa in the General Household Survey (Letsholo la Malapa le Akaretsang la Lefapha la Dipalopalo la Afrika Borwa) la 2013, 13.6% ya setjhaba e dula mekhukhung. Dikakanyo tsa moraorao tsa tlhokeho ya bodulo tse entswng ke Human Sciences Research Council (Lekgotla la Dipatlisiso tsa Disaense tsa Batho) e beha palo ya batho ba hlokang bodulo naheng ho ba 200 000^{xix}.

4.9 Ho ya Nakong ya Kamora Meruo e Mehola

Dikgakanyo tseo meruo e di etsang mabapi le boitshwaro ba batho, tlhaho, diphaello, mebaraka, thepa le kgolo di senya dintho tsohle. Meruo e meholo e tiisa feela boithuiso ba batho ba fokolang, tshebediso ya bona e bakang tshenyo ya mehlodi, le ho baka tshilafatso le mesi ya khabone. Meruo ya rona e hloka ho sebeletsa ditlhoko tsa rona jwalo ka batho ba itshetlehileng hodima bophelo ba setjhaba le tikoloho le ditlhoko tsa diekhosistimi. Re hloka moruo o elang hloko dikgahlamelo tse bakwang ke tshenyo ya tikoloho, thabo, boitekanelo, matla a diekhosistimi (ka dioditi tsa nako le nako), dibaka tsa kopanelo ya setjhaba, le meedi ya polanete. Moruo wa rona o tlameha ho thehwa hodima maano le disebediswa tse

lekanyang boemo ba dibopuwa tsohle tse phelang le ho fedisa tshenyo e bakwang bathong mmoho le tsa sebopeho se seng batho. Sena se tlameha ho sebetsa jwalo ka motheo bakeng sa lenanetaba, leano, kabo ya mehlodi le merero ya demokrasi.

Mohato wa hajwale wa kgolo lepatlelong la lefatshe ka kakaretso ke Gross Domestic Product (GDP). E sheba kakaretso ya boleng ba thepa le ditshebeletso ka selemo, mme e metha sena kgahlanong le ditheko ho lekanya kgolo. Ha e methe ditshenyo tse etswang ho tlhaho (jwalo ka ho senngwa ha ekhosistimi) le setjhabeng ho tswa tshilafatsong e kenyeletsang mesi ya khabone. Ho feta mona, boitlhaahisetso, thabo, tikoloho ya tlhaho, mosebetsi wa tlhokomelo, jj., ha di kenyeletswe tekanyong ena ya kgolo^{xx}.

Ho latela dipalo tsa IMF le Banka ya Lefatshe ya 2019, Afrika Borwa e hodimo ba maemo a 35 le 36 a GDP lefatsheng ka tlhahlamano. Ho fapana le sena, Afrika Borwa e boemong ba 109 ho United Nations Ranking of Happiness (United Nations ya Maemo a Thabo) dipakeng tsa 2017 le 2019

MaAfrika Borwa hape e bile maemong a 34 ka bophahamo dipakeng tsa 2008 le 2019[·] e leng se bolelang hore re batho ba sa thabang.^{xxi}

4.10 Barui ba Tlameha ho Lefa Sekoloto sa Bona sa Tshenyo ya Tikoloho

Barui hara ditjhaba tsa rona ba sebedisitse dihlo dilweng ka tsela e kgolohadi, e leng se ammeng, diekhosistimi ka tsela e mpe, mme se nang le tlhahiso e kgolo ya khabone. Ba re kolota sekoloto sa tokiso ya tikoloho mme ba lokela ho jara boima ba tsa ditjhelete ba phetoho e tebileng e nang le toka. Sena se bolela lekgetho la sekoloto sa tlelaemete bakeng sa barui; makgetho a phahameng bakeng sa maeto a difofane, difofane tsa poraefete, makoloi a boiketlo le makoloi a motlakase; lekgetho le hatetseng pele la khabone le tobang dikhampani tse silafatsang mme tse sa fediseng tlhahiso ya khabone ka tsela e potlakileng ho lekana; le ditefiso tsa toka ya

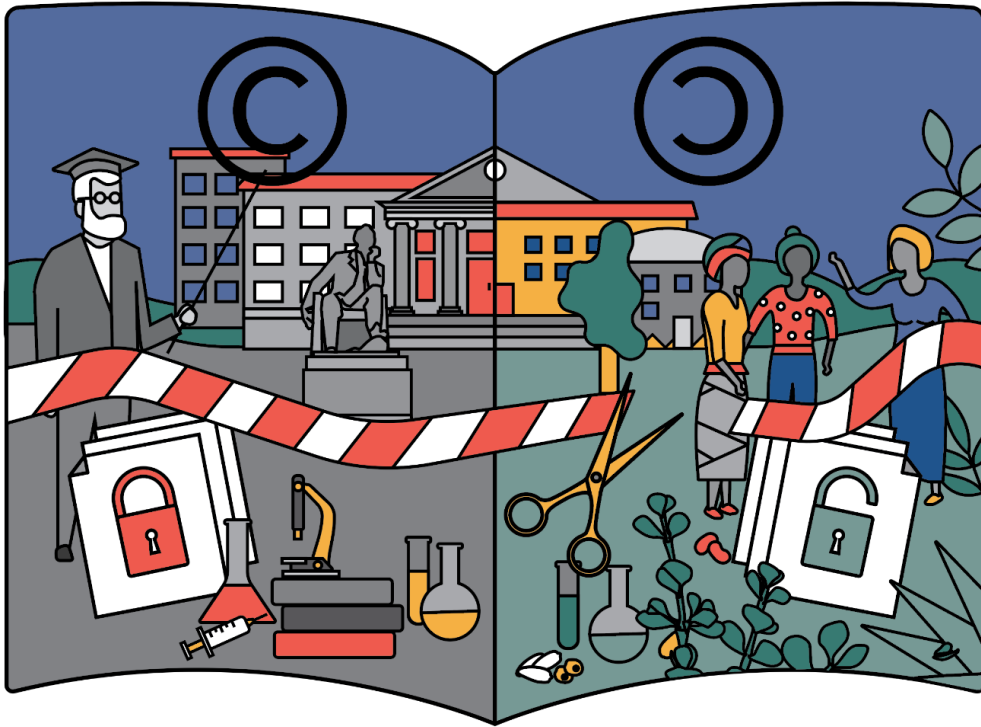
tlaemete bakeng sa dikhampani le mebuso tse tloang molao wa tlhahiso ya khabone. Basebetsi ba lokela ho sebedisa matla a bona a penshene le matlole a profidente, ka taolo ya basebetsi, ho netefatsa phetoho e tebileng e nang le toka ho phethahatsa ditlhoko tsa bona le ho tshehetsa ho thehwa ha koporasi ya naha ho thusa dibaka tsa tshebetso, setjhaba le malapa a nang le phetoho e ruilweng ke setjhaba ya enoji e ka ntjhafatswang le temoho ya merero ya phetoho e tebileng e hlohang leeme. Ditjhelete tsa setjhaba hape di hloka ho bokeletswa ho tswa makgethong a tikoloho, dikotlo bakeng sa tshilafatso, ho hula ditshehetso tsa tjhelete bakeng sa tshebediso ya dirafshwa tse tswang mpeng ya lefatshe, le mehlodi e meng ya lekgetho e hatetseng pele.

Dipatlisiso tsa matjhaba di bontsha hore ha batho ba bangata ba ntse ba rua setjhabeng ba sebedisa mehlodi eeketsehileng mme ba baka tshilafatso ya khabone e eketsehileng. Ho latela tlaleho ya 2015 ya Oxfam, batho ba ruileng ka ho fetisisa ba etsang 10% ya setjhaba ba hlahisa halofo ya mesi ya khabone lefatsheng.^{xxii}

Ho na le ditriline tsa tjhelete ya basebetsi e bolokilweng matloleng a dipenshene (ho feta ditriline tse 4 tsa diranta dipokellong tsa polokelo)^{xxiii}. E nngwe ya tjhelete ena e ka sebediswa ho kgonahatsa phetoho e nang le toka setjhabeng le mesebetsing.

Dibeso tsa difosaele: di sa ntse di fuwa disabsidi tse ngata ke mmuso^{xxiv}. Haesale ho tloha ka 2008, mmuso o fane ka disabsidi tse dipakeng tsa US\$454 milione le US\$ 2.09 bilione ka selemo^{xxv}.

4.11 Tsebo e a Hlokeha Haholo bakeng sa Pholoho

Ho na le sekgeo se seholo sa tsebo setjhabeng mabapi le tlokotsi e mpefalang ya tlelaemete. Re tlameha ho fumana tsebo ho tswa disistiming tse fapaneng tsa tsebo ho phahamisa tlhokomelo ya setjhaba le ho pholoha. Tsebo ya bohloholo e na le mehlodi e matla ho re thusa mme e tlameha ho fumanwa, ho ithutwa le ho hlomphuwa. Saense ya sistimi ya lefatshe, e kenyeletsang saense ya tlelaemete, e bohlokwa ho hlaha setjhaba leseding mabapi le tlokotsi ya tlelaemete le diphephetso tsa yona. Saense ya tlelaemete jwalo ka saense ya batho e tlameha ho tlatseletswa ka boikutlo ba maphelo a batho ho ipapisitswe le ho lebella le ho ithuta ho tswa diekhosistiming. Ka lebaka la ho rarahana ha phetoho ya tlelaemete, dipatlisiso le diphetoho ho netefatsa phetoho disistiming le ho tswelletsa kgahleho ya setjhaba di

tlameha ho tshehetswa. Diyunivesithi le dikolo di tlameha ho tobana le diphephetso tsena tsa tsebo.

Disistimi tsa tsebo tsa saense le tsa bophirima di nkuwa di le bohlokwa sistiming ya lefatshe ho pota. Hangata, disistimi tsa tsebo tsa lehae, tse ka fetolwang ha di ke nyeletswe kapa ho nkuwa di le bohlokwa, ho fapana le sena ditharollo tse impotilweng di sebediswa bakeng sa mathata a tlelaemente a lehae. Hangata, ditokiso tse impotilweng tsa theknoloji tse sebedisang matla a feteletseng le matla a tlhahiso di bonwa di le molemo ho feta ditharollo tsa tlhaho.

Ha re sheba matsholo moraorao a entsweng ke Human Sciences Research Council maikutlong a setjhaba ho tsebo ya lehae, bongata bo phahameng naholo ba MaAfrika Borwa bo tshehetsa tshebediso ya yona. Ho etsa mohlala, 66% ya MaAfrika Borwa a dumela hore disitimi tsa lehae tsa tsebo di fna ka dithuto tse ka tswelang batho bohle molemo, mme 76% e ikutlwile hore mmuso o tlameha ho etsa haholwanyane ho tshehetsa setjhaba se amehang disistiming tsa tsebo tsa lehae, dikgwebo tse nyane tse sebedisang disistimi tsa tsebo ya lehae, mme di tlameha ka kakaretso ho sebedisa tjhelete e eketsehileng ho sireletsa disisimi tsa tsebo ya lehae^{xxvi}.

4.12 Maemo a Tshohanyetso, Tlhokomelo ya Bophelo e Feletseng le e Thibelang Mafu

Ho hloka tekano tlhokomelong ya bophelo ho bolela hore tlelaemete e tla tlisa tlhokeho ya toka, jwalo ka nakong ya sewa sa Covid-19. Re hloka disistimi tse sebetsang haholwanyane, tse fihlillehang le ho arabela ditlhoko tsa setjhaba tsa tlhokomelo ya bophelo bo botle le ho rarolla diphephetso tsa bophelo bo botle tse bakwang ke ho futhumala ha lefatshe. Disistimi tsa tlhokomelo ya bophelo di tlameha ho kgona ho thulana le maemo a tshohanyetso, temalo ya maikutlo, mafu le diwa tse ntjha. Tlhokomelo e feletseng le tlhokomediso e tlisang thibelo metheong e tlameha ho matlafatswa.

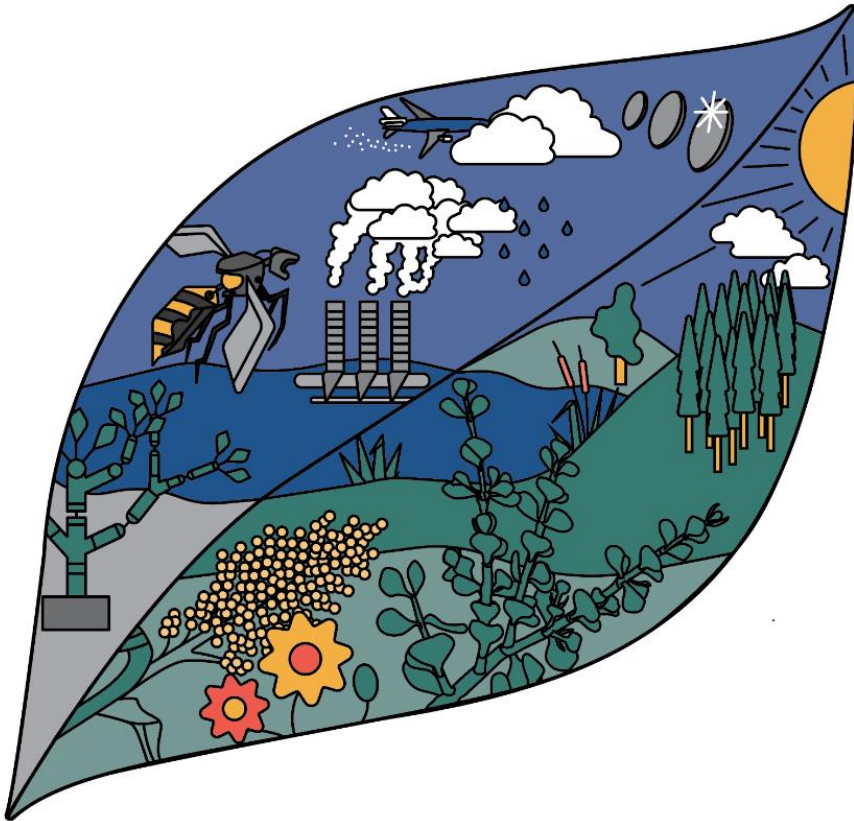
Tlokotsi ya tlelaemete, ka lebaka la qomatsi maamong a lehodimo e bakwang ke yona, e se e bakile ho shwa le temalo, empa tlokotsi ya tlelaemete hape e lebeletse ho baka keketseho ya mafu a tshwaetsanang. Bohloko ba malaria, mafu a phefumoloho e tswang tshilafatsong le dingongorehong tsa bophelo ka lebaka la phepo e sa lekanang le tshilafatso di lebeletse ho eketseha.

Keketseho motjhesong e bakang dikomello tsa nako e telele hape e ka baka kगतello e eketsehileng hodima mehlodi ya bohlokwa jwalo ka metsi le dijo, tse ka lebisang kgohlanong. Hape ho na le dintlha tse ding tse tla eketseha ha motjheso o ntse o phahama, jwalo ka dingongoreho tsa bophelo ba kelello.

Sistimi ya tlhokomelo ya bophelo e theilweng hodima dimmaraka e kotsi bakeng sa bobedi bophelo le tikoloho, mme ha e na bokgoni ba ho sebetsana le ditlhoko tsa bophelo bo botle tsa hajwale, kapa ditlhoko tsa bophelo tse fetohang. Hobane sistimi ya tlhokomelo ya bophelo e thehilweng mebarakeng e qhojwa ke phaello le tsela ya moruo ya poraefete, ditlhoko tsa batho ha di a behwa kgubung^{xxvii}.

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (Mokgatlo wa Tshedisano ya Moruo le Ntshetsopele) o thathiseleditse kenyeletso ya bophelo bo botle bo akaretsang setjhaba jwalo ka pakane ya leano le ka fihlellwang bakeng sa dinaha tsa maemo a meputso e bohareng, ho fumana kamano e ntle dipakeng tsa kenyeletso ya setjhabale tebello ya dilemo tsa bophelo, le kamano e mpe dipakeng tsa diteko tse tswang pokothong le tebello ya dilemo tsa bophelo. E tsebahatsa bontsha tshebediso ya tijelete bophelong bo botle, thuto le tshireletso ya tikoloho jwalo ka ditlatsetso tsa bohlokwa hodima tebello ya dilemo tsa bophelo dinaheng tsa OECD dipakeng tsa 1990 le 2013^{xxviii}.

4.13 Ditokelo tsa Tlhaho le Ditharollo tsa Tlelaemete tsa Tlhaho

Mawatle a rona a silafetse, meru e sentswe, naha e utswitswe mme tahlehelo ya bophelo ba dihlo dilweng tse fapafapaneng e eketsehileng, tsohle ka lebaka la ho lelekisa phaello. Haeba re batla ho pholoha, dibopuwa tsole tse phelang di tlameha ho hlompheha. Bophelo bohle le diekhosistimi tse polaneteng ya rona di matahane ka tsela e tebileng mme di hloka ho ba teng, ho tswella le ho hlahisa botjha disaakele tsena tsa bohlokwa. Ditokelo tsa tsela ya tlhaho di ananela boleng bo keneletseng ba dibopeho tsohle tse seng bophelo ba batho. Ho feta mona, tlhaho ena le ditharollo tsa yona bakeng sa phetoho ya tlelaemete tseo re ka ithutang ka tsona. Ditharollo tse jwalo di kenyeletsa paballo, pusetso le taolo ya tshebediso ya mobu e eketsang pokello ya khabone hara meru, mekgwabo, makgulo, diekhosistimi tsa mabopong a

lewatle le naha ya mapolasi e sebedisang mekgwa ya temo e baballang tikoloho. Direjistara tse etelletseng ele ke setjhaba tsa tshebediso ya temo ya dijalo tse fapafapaneng di bohlokwa bakeng sa ho sireletsa le ho tswelletsa ditharollo tsa tlaelaemete.

Tlokotsi ya tlaelaemete e ke ke ya qojwa, mme dikgahlamelo tsa yona di ke ke tsa rarollwa kahara sistimi e di thehileng. Ditharollo tsa bokhapatle ho tlokotsi ya tlaelaemete di ke ke tsa sebetsa, mme di tla tebisa tlhokeho ya tekano hobane di tla nne di etswe ka maikutlo a ho beha phaello ka pele.

Dikgatelopele ho tsa thekenoloji le ditokiso tsa *thekenoloji* di ke ke tsa phethahatsa ditlhoko tsa batho, di ke ke tsa rarolla ditlokotsi tsa tlaelaemete feela mme di tla matlafatsa dikutlwisiso tsa tlhahiso e fetang tekanyo le tshebediso e fetang tekanyo ya dihlahiswa le tshebediso e eketsehileng ya matla.

Tharollo bakeng sa tlokotsi ya tlaelaemete ke phetoho e phethahetseng ya sistimi le phetoho monahanong, ditharollo di tlhahong^{xxix}. Diphuputso di bontsha hore ho kenngwa tshebetsong ha ditharollo tsa tlaelaemete jwalo ka tshireletso ya meru, taolo e ntlafaditsweng ya mobu le paballo ya metsi, ho fedisa tshebediso ya mekgwa ya tshebetso e ngotlang ya ho sebetsa dipalo e fana ka 37% ya phokotso e baballang ditjeo ya tharollo ya tlaelaemete e hlokehang ho fihla ka 2030 bakeng sa monyetla wa 66% wa ho boloka phuthumalo ya lefatshe e le ka tlase ho dikgerata tse 2 tsa Celsius ka selemo^{xxx}.

4.14 Masedinyana a Ditaba a Lemohang Tlelaemete

Masedinyana a ditaba ha a tsebise setjhaba ka tsela e lekaneng mabapi le phetoho ya tlelaemete. A hloka ho nka sense ya tlelaemeye ka tsela e tiileng le ho feta le ho tsebisa setjhaba mabapi le tlokotsi ya tlelaemete, ditaba tse amang maano le mefuta ya disistimi tse fapaneng e hlokehang. Ditaba tsa tlelaemete di lokela ho hlahiswa radiyong, thelevisheneng le dikoranteng.

Masedinyana a ditaba a Afrika Borwa, ntle le bakeng sa batlalehi ba mmalwa ba tlelaemete ba ikitlaeditseng, le dikholomo tse kgethehileng tsa tlelaemete diphatlalatsong, a hlolehile ho tlaleha ka tsela e lekaneng mabapi le tlokotsi ya tlelaemete. Ha ba etse mosebetsi o motle ho lekana wa ho tlaleha tshilafatso ya khabone, kamo e bakwang ke qomatsi ya maemo a lehodimo hodima maphelo a batho le moruo.

Letsholo lena la dipatlisiso le leka ho utlwisisa hore na boemo ba kutlwisiso phetoho ya tlelaemete naheng ke bofe, le fumane hore 54% ya MaAfrika Borwa a ne a eso ka a utlwa ka phetoho ya tlelaemete. Lebaka la ho tlaleha ho seng ho tle ho ka bakwa ke dintho tse mmalwa, e nngwe ya tsona ke hore ho tleleha tlelaemete Afrika Borwa ha ho fuwe mehlodi e lekaneng diphaposing tse fapafapaneng tsa ditaba, sena se bolela hore bongata ba tsona ha di na le batlalehi ba kgethehileng ba tlelaemete, e leng se bolelang hore qomatsi ya tlelaemete jwalo ka dikomello le dikgohola tse kgolo ha di hokahanngwe le phetoho ya tlelaemete, empa di tlalehwa ka karohano. Ho lokela ho lemohuwa hore ho na le, ho fihla boemong bo itseng ba ho se dumele mabapi le tlelaemete e keneng masedinyaneng a ditaba a Afrika Borwa^{xxxi}.

Media Monitoring Africa e entse tshebetso ya ho beha leihlo phetoho ya tlelaemete, ho manolla dikateng tsa masedinyana a ditaba Afrika Borwa ehloohong sena ho tloha ka Pherekong, 2014 ho fihla ka Tshitwe, 2019. Diphumano tse tswang patlisisong ena di bontsha hore ho tloha ka 2018, ho bile le keketseho e kgolwanyane palong ya dingolwa tse ngotsweng mabapi le phetoho ya tlelaemete. Selema sa 2019 feela, se bile le kakaretso ya dingolwa tse 8,870 tse phatlaladitsweng, e leng keketseho e kgolo ho tloha ho 4,885 e rekotilwe ka 2018. Ka lehlakoreng le leng, palo ya dingolwa bakeng sa dilemo tsa 2014, 2015, 2016 le 2017 ha e a feta dingolwa tse 1000 ka selema. Keketseho ena e kgolo ha dingolwa e bonahala e thulana le keketseho e kgolo ho phatlalatsweng ha balwanedi ba batjha ditabeng tsa tikoloho. Palo ena e bontsha hore balwanedi ba tikoloho ba batjha e bile karolo e kgolo ya ho beha phetoho ya tlelaemete lenanetabeng mme ho fumana sesosa ho tla phatlalatswa ke masedinyana a ditaba, empa se na se sa ntse eso thophothele masedinyaneng a maholo^{xxxii}.

5. Ho Ya Naheng e Nang le Toka ya Telaemete e Qhojwang ke Setjhaba

Mona Afrika Borwa naha e tlameha ho ba naha e nang le toka ya tlelaemete e ananelang maemo a tshohanyetso a tlelaemete, ha ka nako e le nngwe e matlafatsa demokrasi ya rona. E lokela ho tataiswa ke tjhebo, dipakane, maano le mekgwa ya disistimi e eteletsweng pele ke setjhaba e fuperweng ke Tjhatha ena mme maano ohle a tsa tlelaemete a yona a tlameha ho matahanngwa ho fihlella tjhatha ena. Ka ho qolleha, naha e nang le toka ya tlelaemete hape:

- 5.1 E kgonahatsa merero e nang le bonkakarolo bakeng sa diphetoho tse tebileng tse nang le toka ho tswa ka tlase mona.
- 5.2 Ho hlahisa mekgwa ya tshebediso ya ditjhelete tsa setjhaba jwalo ka letlole la inshoreense ya tlelaemete ya setjhaba le di-bond tsa paballo ya tikoloho, ho fana ka taelo ya tlokotsi ya tlelaemete ho Banka ya Risefer, ho hlabolla botjha ditsi tsohle tsa phumantsho ya tjhelete tsa mmuso le tsa poraefete ho tshehetsa phetoho e tebileng e hlokanng leeme le ho tswelletsa ditlhahiso tse mabapi le makgetho ho tjhatha ena.
- 5.3 Ho netefatsa melanwa e hatelang pele e tla fedisa kutlwisiso e senyang ya khapitale, ho beha meedi dikhampaning, le sa bohlokwa, ho thibela ho rafshwa hofe kapa hofe ha ka moso ha dihlophilweng tse tswang mpeng ya lefatshe.
- 5.4 Ho fedisa tlhahiso ya khabone ditshehetsong tsohle tsa naha le ho fihlella phediso ya khabone ditshehetsong tsohle tsa yona;
- 5.5 Ka tsela ya tsamaiso le molaotheo ho rala botjha dibopeho tsa naha ha dikarolo tse ding tsa naha di fihlela boem ba hore batho ba ke ke ba phela ho tsona.
- 5.6 Ho lokisetsa naha maemo a metsi a lewatle a phahamang le ho nka mehato e lokelang e le karolo ya merero ya bonkakarolo.

- 5.7 Ho matlafatsa mmuso wa lehae ho ba le matla a eketsehileng le bokgoni ba merero ya demokrasi ho sebetsana le tlokotsi ya tlelaemete.
- 5.8 Ho hlahisa bokgoni ba ditsi ka sistimi e etellwang pele ke batho ya taolo ya tlokotsi ya tlelaemete, e kenyeletsang tshebeletso ya botimamollo ya naha, dipetlele tse sebetsang ka botlalo tsa setjhaba, karabelo e potlakileng ya maamong a tshohanyetso, bokgoni bo eketsehileng bakeng sa ditshebeletso tsa maemo a lehodimo le inforastraktjha ya taolo ya dikoduwa.
- 5.9 Ho kgothaletsa dipatlisiso le diphetolo ho tebisa phetoho ya disistimi bakeng sa diphetoho tse tebileng le ho hloka leeme ho tswa ka tlase mona, ho phahamisa tlhokomediso ya setjhaba le ho netefatsa hore ditsi tsohle tsa setjhaba e ba baetapele ba toka ya tlelaemete.
- 5.10 Ho fokotsa tshebediso e senyang tjhelete, le bobodu le ho tliša boporofeshenale tseleng ya tshebetso ya naha ka ho thonya batho ba lokelehang ka ho fetisisa naheng ho sebetsa mmusong. Tshebetso ya mmuso e seng ya semorabe mme e eteletsweng pele ke basadi e tlameha ho thehwa.
- 5.11 Ho tswelletsa tlwaetso ya toka ya tlelaemete dikamanong tsa yona tsa matjhaba, ho kenyeletswa ho ntjhafatsa bo-Pan-Africanisti bo tebileng, ka ho hodisa: boemo ba toka ya tsa tlelaemete hara mebuso ya Afrika hore e tseke tefo ya sekoloto sa tokiso ya tsa tlelaemete ho tswa dinaheng tsohle tsa leboya e le karolo ya Tumellano ya Toka ya Tlelaemete; dithibelo tsa moruo tsa toka ya tlelaemete kgahlanong le dinaha tse tlolang molao wa tlhahiso ya khabone; boimatahanyo mabapi le baphaphathehi le bafalli; dipatlisiso; ditsela tsa disistimi tse fapaneng; kopanyo ya dieneji tse ntjhafaditsweng; bokgoni ba karabelo ya ditlokotsi tsa tlelaemete; le ho ipiletsa bakeng sa 'Phediso ya Ho Rafshwa ha Dibeso tse Tswang Mpeng ya Lefatshe' sistiming ya Matjhaba a Kopaneng (UN) e tswelang mebuso ya Afrika molemo.

6. Matla a Batho bakeng sa Kopanyo ya Setjhaba le Tumellano ya Toka ya Tlelaemete bakeng sa Afrika Borwa

Bokamoso bo nang le toka ya tlelaemete bo ka fihlellwa feela ka matla a batho ba ikopantseng. Re ithutile sena ka ho lwana kgahlanong le bokolone, kgethollo ya mmala le "neoliberalism".

Matla ana a dikarolong tse fapaneng tsa setjhaba, disistiming teo re di ahang, mekgatlo le mekutu eo re leng karolo ya yona, le dipolotiki tsa seterateng tseo re di etsang. Matla a batho a tlameha ho ba ka pelepele ho sireletseng dintho tse kopanyang dibopuwa tse phelang tse tswellelsang rona le meloko ya ka moso.

Batho ke dibopuwa tse ka fetofetohang le ho itokisetsa bophelo bo fapaneng. Re utlwisisa disosa tsa tlokotsi ya tlelaemete mme re na le ditharollo tsa demokrasi, tsa diphetoho le toka ho thibela timetso ya rona. Tjhatha ena ya Tlelaemete ke letshwao; mohoo, hore bohle re qhobe lehlakoreng la phetoho ya sistimi hona jwale le bakeng sa Tumellano ya Toka ya Tlelaemete e fedisang tshotleho ya batho ba kotsing le ba hateletsweng ka ho fetisisa. Maikemisetso a eteletsweng pele ke batho a tla netefatsa hore re toba ditlokotsi tse ngata tse tobileng naha ha re bile re tiisa tshepo ya batho ba bangata e hlalositsweng ho Tjhatha ena. Ha re nke kemo mabapi le setjhaba se tsotellang le ho kopana, Afrika Borwa le ka matahano ya dinaha tsa matjhaba, pele re siuwa ke nako.

Pele-a-pele ho ya Tjhatheng ta Toka ya Tlelaemete le Phetoho e Tebileng e Nang le Toka ho Tswelletsa Bophelo!

ⁱ All information in this section is drawn from Scholes, B., Engelbrecht, F. & Vogel, C. 2020. 'Climate Change: Effective action based on Enhanced understanding,' Emancipatory Futures Studies, Climate Science Think Piece, Wits.

ⁱⁱ IPCC. 2014. Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [core writing team, R.K. Pachauri and L.A. Meyer (eds.)], IPCC, Geneva, Switzerland, 151 pp.

ⁱⁱⁱ IPCC 2014

^{iv} <https://earthobservatory.nasa.gov/world-of-change/global-temperatures>.

^v <https://www.nrdc.org/stories/fossil-fuels-dirty-facts>

^{vi} <https://www.iqair.com/south-africa>

^{vii} <https://mg.co.za/article/2019-03-15-00-pollution-kills-nine-million-a-year/>

^{viii} <http://www.statssa.gov.za/?p=12135>

^{ix} <https://www.iol.co.za/news/politics/lockdown-contributed-to-perpetual-hunger-for-22-million-south-africans-study-51017736>

^x <https://globalnutritionreport.org/resources/nutrition-profiles/africa/southern-africa/south-africa/>

^{xi} https://www.safsc.org.za/wp-content/uploads/2017/11/Water-Guide-Final-Web_colour.pdf

^{xii} <http://www.statssa.gov.za/publications/P0318/P03182017.pdf>

^{xiii} <http://www.statssa.gov.za/?s=unemployment+rate>

^{xiv} <https://businesstech.co.za/news/business/416483/report-reveals-shocking-number-of-job-losses-in-south-africa-during-lockdown/>

^{xv} <https://theconversation.com/climate-explained-how-much-does-flying-contribute-to-climate-change-127707>

^{xvi} <https://www.newscientist.com/article/2207886-it-turns-out-planes-are-even-worse-for-the-climate-than-we-thought/>

^{xvii}

[https://www.transport.gov.za/documents/11623/89294/Green_Transport_Strategy_2018_2050_onlineversion.pdf/71e19f1d-259e-4c55-9b27-](https://www.transport.gov.za/documents/11623/89294/Green_Transport_Strategy_2018_2050_onlineversion.pdf/71e19f1d-259e-4c55-9b27-30db418f105a#:~:text=Emissions%20from%20the%20transport%20sector%20in%2)

[30db418f105a#:~:text=Emissions%20from%20the%20transport%20sector%20in%2](https://www.transport.gov.za/documents/11623/89294/Green_Transport_Strategy_2018_2050_onlineversion.pdf/71e19f1d-259e-4c55-9b27-30db418f105a#:~:text=Emissions%20from%20the%20transport%20sector%20in%2)

OSouth%20Africa%20account%20for,refining%20and%20transportation%20of%20fuels

^{xviii} <http://award.org.za/index.php/2019/02/01/south-africa-is-drowning-in-its-own-waste-are-our-regulators-taking-this-crisis-seriously/>

^{xix} <http://www.hsrb.ac.za/en/research-outputs/view/7360>

^{xx} Devan Pillay- *The problem of growth- towards happiness, wellbeing and ecosocialism*. Climate Justice Charter think piece.

^{xxi} <https://worldhappiness.report/ed/2020/#read>

^{xxii} <https://www.oxfam.org/en/press-releases/worlds-richest-10-produce-half-carbon-emissions-while-poorest-35-billion-account>

^{xxiii} <https://www.dailymaverick.co.za/article/2020-08-24-unleashing-the-power-of-pension-funds-and-debt-cancellation-to-finance-a-just-energy-transition-part-4/>

^{xxiv} Jacklyn Cock- *Coal Addiction and the Just Transition*, Alex Lenferna- *Fossil Fuel Subsidies*. Monahano wa Tjhatha ya Toka ya Tlelaemete.

^{xxv} Jacklyn Cock- *Coal Addiction and the Just Transition*, Alex Lenferna- *Fossil Fuel Subsidies*. Climate Justice Charter think piece.

^{xxvi} Full report: <http://repository.hsrb.ac.za/handle/20.500.11910/3997> Summary: <http://www.hsrb.ac.za/en/review/november-/local-is-lekker>

^{xxvii} Natalya Dinat, *Transforming the health care system to confront the climate crisis- a healthy planet means healthy people*. Climate Justice Charter think piece.

^{xxviii} <https://www.oecd.org/health/health-systems/Universal-Health-Coverage-and-Health-Outcomes-OECD-G7-Health-Ministerial-2016.pdf>.

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6153391/>

^{xxix} <https://theconversation.com/techno-fix-futures-will-only-accelerate-climate-chaos-dont-believe-the-hype-125678>.

^{xxx} <https://www.pnas.org/content/114/44/11645>

^{xxxi} Leonie Joubert, *Role of Media in reporting the climate crisis*. Climate Justice Charter think piece

^{xxxii} <https://mediamonitoringafrica.org/wp-content/uploads/2020/06/Climate-Change-Report-1.pdf>

